

NEKI ASPEKTI POKAPANJA U NEOLITIKU DALMACIJE

BRUNISLAV MARIJANOVIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 903(497.5):393
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno :1994-08-29
Received

Polazeći od poznate činjenice da neolitik Dalmacije karakterizira vrlo skromna razina znanja o pokapanju mrtvih, štovanju pokojnika, te poznavanju običaja i vjerovanja koja su u neolitičkim zajednicama ovoga prostora u svezi s time mogla postojati, autor pokušava objasniti razloge ovoj činjenici. Postavljajući pitanje što u tom kontekstu uopće može značiti potpuna odsutnost neolitičkih nekropola u Dalmaciji, autor odbacuje mogućnost da neolitički žitelji ovoga prostora spram svojih mrtvih nisu imali izgrađen nikakav odnos, ili da su im pažnju poklanjali samo u iznimno rijetkim i vrlo strogo određenim slučajevima, iznoseći mišljenje kako u odsutnosti nekropola upravo i treba prepoznati "poruku" koja ilustrira specifičnost njihovih duhovnih poimanja o posmrtnoj sudbini umrlih članova zajednice. U tom kontekstu, a kao argument iznesenom mišljenju, najprije je obrađen nalaz iz bloka 64 u Smilčiću koji, prema mišljenju autora i analognim pojavama na većem broju neolitičkih i eneolitičkih nalazišta u Europi, predstavlja primjer parcijalnog i sekundarnog pokapanja, te svojevršnih restrikcija poduzetih zbog vjerovanja u općinjenost umrlog i njegovu škodljivost živim srodnicima ili čitavoj zajednici. Imajući u vidu ovaj primjer sekundarnog pokapanja, ali i veći broj parcijalnih nalaza lubanja koje bi također mogle predstavljati primjere primarnog i sekundarnog postupanja s mrtvima, autor je iznio mišljenje kako je u neolitiku Dalmacije običaj izlaganja tijela umrlih mogao imati veće značenje od klasičnog pokapanja polaganjem u zemlju.

Sve prosudbe koje pretendiraju na znanstvenu ozbiljnost moraju se temeljiti na prethodnoj analizi niza komparativnih činjenica, i to je elementarni zahtjev kojem treba udovoljiti u pristupu svakom otvorenom problemu. No, unatoč tome, svoju konstataciju o neolitiku, kao vjerojatno najbolje poznatom razdoblju u prahistoriji Dalmacije, takvom prethodnom analizom ovdje neću podupirati. Držim, naime, da je njezina utemeljenost svakom boljem poznavatelju ove problematike i bez takve analize potpuno jasna. Uvažavajući, međutim, ovaj

elementarni zahtjev znanstvenog pristupa, ovoj svojoj prosudbi ipak nisam dao značenje sasvim čvrste već samo vjerojatne činjenice. No, neovisno o stupnju te vjerojatnosti sasvim čvrsto stoji konstatacija da o neolitiku Dalmacije postoje brojni podaci na temelju kojih je o tom razdoblju moguće stvoriti vrlo dobru sliku i u velikoj mjeri razumjeti i njegov karakter i samu njegovu bit. Upravo zbog toga gotovo je paradoksalno da neki aspekti života i kulture neolitičkih žitelja ovoga prostora istodobno ulaze u red najslabije poznatih manifestacija prahistorijskog doba općenito. Dakako, to se, prije svega, odnosi na pokapanje mrtvih, štovanje pokojnika, te poznavanje običaja i vjerovanja koja su u neolitičkim zajednicama ovoga prostora u svezi s time mogla postojati.

Razlozi tome vrlo su jednostavni. Naime, kako je u arheološkom kontekstu ove problematike pouzdanije zaključke i prihvatljivije interpretacije moguće graditi na temelju saznanja o postupanju s umrlim članovima populacije, neovisno o samim formama tog postupanja, potpuno je jasno da netom iznesena konstatacija o niskoj razini znanja o ovome segmentu duhovne kulture neolitičkih žitelja Dalmacije podrazumijeva, u stvari, vrlo skroman broj izvornih podataka te vrste. Kako su ti podaci prahistoričarima vrlo dobro poznati na njihovu se pojedinačnom navođenju ovdje nema nikakva smisla posebno zadržavati, osim jednostavnog podsjećanja na činjenicu da je za čitav neolitik Dalmacije i njezina zaleđa, uključujući tu i hercegovački prostor, vezano ukupno tridesetak nalaza cjelovitih ili parcijalnih ljudskih kostura, koncentriranih praktički na četiri lokaliteta: Smilčić, Danilo, Grapčeva špilja i Vela špilja.¹ Ova činjenica, držim, u dovoljnoj mjeri potvrđuje prethodnu konstataciju, pa joj nikakve druge napomene i nisu potrebne.

Kada bi jedinu zapreku u poznavanju ovog segmenta duhovnosti neolitičkih žitelja Dalmacije predstavljao samo taj mali broj ovih nalaza, problem možda i ne bi bio tako velik. Toj činjenici, međutim, treba dodati još jednu, osobito važnu okolnost - ne samo krajnje malo vjerojatnu već i gotovo sasvim isključenu mogućnost da oni predstavljaju primjere redovitih pokapanja bilo koje kategorije preminulih članova zajednice. Takvu mogućnost, naime, ne dovodi u pitanje samo činjenica da najveći broj kostura - razumije se, onih pronađenih u anatomski intaktnom obliku - pripada individuama dječje dobi, već i činjenica da su posmrtni ostaci odraslih osoba u najvećoj mjeri zastupljeni izoliranim nalazima lubanja, da svi kosturi spol kojih je bilo moguće utvrditi pripadaju muškarcima, da se s jednom iznimkom svi kosturi odraslih osoba kreću unutar granica adultne dobi, te napokon činjenica da su svi ovi nalazi vezani za najuži životni prostor neolitičkih zajednica, odnosno da su otkriveni unutar samih naselja. Ako se svemu ovome doda i

¹ Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije", *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, 4-5, Zagreb 1967, 263. i dalje; J. KOROŠEĆ, *Neolitska neseobina Danilo*, Zagreb 1958, 25-26; G. NOVAK, *Prehistorijski Hvar*, Zagreb 1955, 266; A. BENAC, "Zelena pećina", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s., 12, Sarajevo 1957, 56; A. BENAC, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Djela 10, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1958, 90; B. MARIJANOVIĆ, "Ravlića pećina (Peč Mlini)", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s., 35/36, Sarajevo 1981, 12-13. Podatke o nalazima u Veloj špilji na Korčuli zahvaljujem ljubaznosti B. Čečuka. Osim ovih, u starijoj arheološkoj literaturi spominju se antropološki nalazi i s drugih lokaliteta, ali su svi ti podaci krajnje nepouzdana pa ih u ozbiljnije razmatranje i nije moguće uzeti. Na tu je činjenicu upozorio već i Š. Batović, op. cit., 278. bilješka br. 6 s pregledom literature koja takve podatke donosi.

činjenica da ti nalazi nikada nisu izravno vezani za nastambe² - barem to nije utvrđeno - da je najveći njihov broj ležao u običnom kulturnom sloju bez posebno pripremljene rake, da je samo kod malog broja pokopanih moguće tek pomišljati na postojanje grobnih priloga,³ postaje savršeno jasno zbog čega su i A. Benac⁴ i Š. Batović⁵ većini tih nalaza pripisali posebno značenje, držeći ih prvenstveno izrazom nekih drugih kultova a ne onoga koji je bio primarno vezan uz sve kategorije mrtvih i podrazumijevao različite oblike njihova štovanja. Drugim riječima, ti nalazi više ilustriraju slojevitost i kompleksnost sveukupnog duhovnog života neolitičkih žitelja Dalmacije, nego što pokazuju njihov opći i kolektivni odnos prema preminulim članovima zajednice.

Ostavljajući za sada po strani i daljnja moguća nijansiranja, ovako definiran opći pristup ovim nalazima sklon sam u cjelini prihvatiti. U tom je kontekstu, naravno, onda ne samo dopušteno već i nužno postaviti pitanje: kako i gdje su neolitički žitelji pokapali svoje mrtve; ili, u nešto drukčijem pristupu, pitanje: kako su uopće postupali s njihovim tijelima i kakvim je vjerovanjima to postupanje bilo određeno?

Jedan dio odgovora na tako postavljeno pitanje je, čini se, jednostavan, lak i logičan. Naime, ako spomenuti primjeri pokapanja u neolitičkim naseljima ovoga područja nisu nikakvo pravilo već iznimke, ako stanovita prisutnost posmrtnih ostataka u neolitičkim naseljima nije posljedica normi koje u svezi sa svim mrtvima vladaju u dotičnoj sredini, te ako su ti nalazi u najvećoj mjeri samo posljedica nekih kultova u osnovi kojih ne stoje primarno umrle osobe kao pripadnici životnim razlozima čvrsto povezanih članova zajednice (i u tom smislu predstavljaju samo instrumente tih kultova) onda je više nego dopušteno pretpostaviti da su u redovitom kultu mrtvih umrli odnošeni izvan naselja i svijetu kojem pripadaju predavani na način koji proistječe iz općih fenomena smrti, ukorijenjenih u toj sredini. To bi, po mom sudu, bio logičan pristup tumačenju danas raspoloživih a ranije spomenutih činjenica.

Jasno je, međutim, zbog čega sam već prethodno naglasio kako ovako formulirana pretpostavka ne nudi nikakva cjelovita rješenja, odnosno da na postavljeno pitanje daje samo dio odgovora. Ona, naime, može do određene mjere udovoljiti samo formalnoj strani toga pitanja, dok njegovu bit - sam način postupanja s mrtvima i vjerovanja koja iza toga stoje - ostavlja sasvim po strani. Jasno je, također, kako je tu bit nužno promatrati na temelju njezinih pojavnih oblika - u ovome slučaju nekropola - jer i razumijevanje, ili barem pokušaj u tom smislu, shvaćanja bliskih mentalnoj strukturi neolitičkih populacija, iz koje

² Ova se konstatacija odnosi i na nalaze iz Danila, unatoč činjenici da su otkriveni u neposrednoj blizini objekata koji su nedvojbeno nastali kao posljedica stanovitih aktivnosti žitelja naselja. Naime, u tom smislu nije važna samo činjenica da se niti jedan od tih objekata ne može smatrati nastambom zemuničkog tipa, već i okolnost da je njihova uporaba prestala znatno prije nego su u njihovoj blizini ukopana tri dječja groba. (J. KOROŠEĆ, *Neolitska naselina...*, 25-26.)

³ Određenu mogućnost postojanja grobnih priloga ostavio je samo Š. Batović kod dva kostura iz Smilčića (Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 267-270). Nasuprot tome, kod ostalih nalaza ove vrste ne postoji ni minimalna mogućnost u tom smislu.

⁴ A. BENAC, "Tragovi kulnog sahranjivanja u neolitu jadranske oblasti", *Diadora*, 2, Zadar 1962, 7-9.

⁵ Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 289-292.

proistječe i njihov odnos prema nastajanju i nestajanju života, fenomenima življenja i umiranja i njihovim međusobnim odnosima - izravno ovisi o kvaliteti poznavanja vidljivih manifestacija tog segmenta njihova religijskog života.

Postavlja se, međutim, i pitanje što u tom kontekstu znači ne samo potpuna odsutnost neolitičkih nekropola u Dalmaciji, čak i kakvog izoliranog groba, već i krajnje malo vjerojatna mogućnost da se ta činjenica i u budućnosti promijeni. Može li se, naime, na temelju te činjenice računati s mogućnošću da neolitički žitelji ovoga prostora spram svojih mrtvih nisu imali nikakav odnos, ili da su im pažnju poklanjali samo u iznimno rijetkim i vrlo strogo određenim slučajevima?

Iako nedostatak nekropola predstavlja iznimno veliku zapreku u spoznavanju biti općeg i kolektivnog odnosa prema mrtvima, samo na temelju njihova nedostatka, takav zaključak, koji bi istodobno značio da ni sam fenomen smrti u psihi, emocijama i svijesti neolitičkih žitelja Dalmacije nije imao nikakva posebna značenja, nije dopušten. Naime, taj je fenomen, ne samo za prahistorijskog čovjeka općenito već i za čovjeka znatno kasnijeg vremena, uvijek značio samo završetak jednog oblika i načina življenja s istodobnim početkom opstojnosti u drugome obliku i na drugom mjestu, pa već zbog toga ne bi imala nikakva opravdanja pretpostavka da je to kod neolitičkog žiteljstva Dalmacije moglo imati bitno drukčiji smisao. Potpuno nevjerojatno, naime, izgleda mogućnost da je njihov pristup pitanjima života i smrti do te mjere mogao biti racionalan da bi isključio svaku imaginaciju, odnosno otklonio mogućnost vjerovanja u bilo kakav oblik života nakon smrti. To, uostalom, ne dopuštaju ni ranije spomenuti nalazi posmrtnih ostataka u naseljima, neovisno o tome što je njihov osnovni smisao izvan pitanja koje se ovdje postavlja.

Kako ovakva tvrdnja zahtijeva i odgovarajuće argumentiranje, u tom će se smislu nešto detaljnije zadržati najprije na jednom vrlo specifičnom nalazu iz Smilčića. Dakako, riječ je o kosturu iz bloka 64 koji je pripadao osobi muškog spola, uzrasta oko 15 godina.⁶ Iako granice ukopa nije bilo moguće utvrditi, ovaj kostur, pokopan u zgrčenom položaju, karakterizira gotovo potpuna anatomska cjelovitost. Ovdje naglašavam činjenicu da se ne radi o potpunoj, već gotovo potpunoj anatomske cjelovitosti, budući da kosturu nedostaje lubanja, od koje je sačuvana samo donja čeljust, ali pronađena u sasvim neprirodnom položaju, posred grudnog koša.⁷ Međutim, nešto dalje, ali još uvijek vrlo blizu ovoga groba, prekriveni vapnenačkom pločicom, pronađeni su dijelovi jedne lubanje, uključujući tu i gornju čeljust, koja dobro sasvim odgovara spomenutom kosturu.⁸

Na temelju tih činjenica, dakle gotovo izravne povezanosti ovih nalaza, već je Š. Batović oprezno pretpostavio da bi oni mogli predstavljati primjer parcijalnog pokapanja,⁹ što je mogućnost koja mi unatoč razumljivom autorovu oprezu izgleda gotovo sasvim sigurnom. Ako je to točno, onda bi i smisao ovakvog postupanja s tijelom pokojnika morao biti znatno dublji, a razlozi uvjetovani samim vjerovanjima i predodžbama koje su o mrtvima imali žitelji ovog naselja. Prema tome, ovaj je primjer moguća ilustracija u tom smislu.

⁶ Ibid., 264.

⁷ Ibid., 264.

⁸ Ibid., 264.

⁹ Ibid., 264, 279.

Na vjerojatnost ovakvog zaključka upućuju dvije okolnosti. Prvo, to je već sama neprirodnost ovakvog načina pokapanja a i samog čina odvajanja glave i tijela; i drugo, to je činjenica da je u čitavu neolitiku Dalmacije ovaj nalaz potpuno usamljena pojava.

Međutim, kako zbog ukupno malog broja posmrtnih ostataka u neolitiku Dalmacije u tom smislu nije moguće razdvojiti tipično od netipičnoga i prirodno od neprirodnoga, pa i prethodno navedeni argumenti u prilog posebnog značenja nalaza iz bloka 64 mogu izgledati nedostatni, čitav problem treba promotriti u kontekstu analognih pojava u nešto širim prostornim relacijama.

U tom će se smislu najprije zadržati na velikoj nekropoli lengyeljske kulture u Zengövárkony, odnosno specifičnostima vezanim za dva njezina groba: br. 13 i 58. U prvom je pokopana odrasla, vjerojatno muška, osoba, dok je u drugom pronađen dječji kostur. Iako je riječ o različitom uzrastu, a moguće i spolu, njihovo je zajedničko svojstvo nedostatak lubanje,¹⁰ kao i činjenica da su među ukupno 368 grobova te nekropole ovo jedini nalazi te vrste. Dakle, više je nego očito da se ne radi o uobičajenoj niti o prirodnoj pojavi.

Istovjetna je situacija konstatirana i na znatno manjoj, ali prema ukupnom broju grobova dovoljno reprezentativnoj, nekropoli trakaste keramike u Sonderhausenu. Među ukupno 40 istraženih grobova konstatirana su dva - br. 13 i 14 - s kosturima kojima su također nedostajale lubanje.¹¹ Kako se i na ovoj nekropoli radi o samo dva takva nalaza, evidentno je da takvo pokapanje pokojnika i tamo predstavlja iznimnu pojavu, neovisno o tome što je riječ o nekropoli sa znatno manjim brojem grobova nego u Zengövárkonyju.

Zbog izrazite sličnosti s kosturom iz bloka 64 u Smilčiću osobito je zanimljiv grob br. 1 s nekropole od 25 grobova Gumelnita kulture u Balbunaru, u kojem je glava bez čeljusti nađena 0,40 m zapadno od kostura, ispod njegovih nogu.¹² Dakle, gotovo istovjetno nalazu iz Smilčića. Jedine razlike u tom smislu očituju se u nešto manjoj međusobnoj udaljenosti dijelova kostura u Balbunaru kao i u činjenici da je u Smilčiću lubanja bila prekrivena vapnenačkom pločicom. No te razlike držim sasvim zanemarljivim.

Vjerojatno su potpuno istog karaktera, makar je forma nešto drukčija, još dva groba s iste nekropole u kojima su bile sahranjene samo lubanje.¹³ Naime, iako u ovome slučaju nije pokopano tijelo već lubanja, evidentno je da se opet radi o njihovu potpunom odvajanju. Naravno, ni na ovoj nekropoli to ne predstavlja uobičajenu pojavu.

¹⁰ J. DOMBAY, "The Prehistoric settlement and cemetery at Zengövárkony", *Archaeologica Hungaricae*, 13, Budapest 1939, 55, 67, 58.

¹¹ D. KAHLKE, *Die Bestattungssitten des donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit I*, Berlin 1954, 131. i d.

¹² V. MIKOV, "Selišnata Mogila pri Balbunar", *Izvestia. Bulletin de l'Institut archaéologique bulgare*, 4, 1926/27, 251-284, naročito 277.

¹³ *Ibid.*, 282. Kritizirajući tom prigodom izneseno mišljenje autora da je odsutnost tijela povezana s njegovim spaljivanjem ili kanibalizmom, M. Garašanin je ostavio mogućnost da je riječ o jednom posebnom obliku kulta lubanje, ali istodobno ukazuje da u neolitičkim kulturama taj kult više dolazi do izražaja u prepariranju i posebnom čuvanju lubanja. (M. GARAŠANIN, "Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolitika", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s., 11, Sarajevo 1956, 214).

Kostur bez lubanje otkriven je i u neolitičkom grobu kod Beidorfa, ali je uz njega vezana još jedna vrlo važna posebnost. Pokojnik je, naime, bio položen licem prema zemlji pa je kostur pronađen u inverznom položaju.¹⁴ Zanimljivost i važnost tog nalaza proistječe iz činjenice što se on, s jedne strane, zbog nedostatka lubanje vezuje za prethodno spomenute primjere, dok se, s druge strane, zbog svog inverznog položaja vezuje za nešto veću grupu nalaza s različitih lokaliteta, koje karakterizira upravo takav način polaganja u grob, a što u okvirima nekropola kojima pripadaju također predstavlja iznimnu pojavu. Polazeći od tri takva groba s nekropole I. faze Boian kulture u Cernici, te je nalaze prije određenog vremena iscrpno prikazao G. Cantacuzino¹⁵ pa ih ovdje ne treba posebno navoditi. U tom je kontekstu važno samo podsjetiti na činjenicu da kostur iz Beidorfa nije jedini nalaz koji karakterizira odstranjivanje dijela tijela i inverzno polaganje pokojnika. Primjeri anatomske nepotpunosti, kombinirani s neuobičajenim položajem tijela, zabilježeni su na još nekim nalazištima u različitim prostornim, kulturnim i vremenskim okvirima,¹⁶ ali se u svim tim slučajevima radi o iznimnim pojavama, koje potpuno odudaraju od ustaljenih načina pokapanja i općenito postupanja s mrtvim na tim nekropolama.

Sasvim je moguće da osim navedenih postoje i drugi primjeri, ali ovdje ne pretendiram na njihovu sveobuhvatnost budući da mi oni i služe samo kao rječitija ilustracija prethodno izrečene konstatacije uz odgovarajući nalaz iz Smilčića. U tom smislu već i spomenute primjere držim sasvim dostatnim. Kako je, dakle, očito da je, neovisno o prostornim, kulturnim i kronološkim relacijama u kojima se takvi nalazi kreću, uvijek riječ o izuzetnim pojavama, koje upravo zbog toga moraju imati i određeni smisao, držim dopuštenim isti takav smisao tražiti i u nalazu iz Smilčića.

Svoj sud o značenju ovakvih nalaza neki su autori već izrekli, iznoseći mišljenje da ovakvi primjeri pokapanja zorno ilustriraju strah koji je zajednica imala od nekih njezinih mrtvih pripadnika. Upravo zbog tog straha, njihovi su posmrtni ostaci podvrgavani različitim oblicima restrikcije: odstranjivanje dijelova tijela, polaganje u grob s licem okrenutim zemlji, vezivanje ruku ili nogu, prekrivanje tijela velikim blokovima kamena i sl. - s osnovnim ciljem da se takvim postupcima osigura vezanost pokojnika za grob i otkloni njegovo štetno djelovanje

¹⁴ W. GOTZE, *Gerünunt Leipzig*, 5, 1930., 21; G. WILKE, *Manus Leipzig*, 23, 1931, 203.

¹⁵ G. CANTACUSINO, "Un rituel funéraire exceptionnel néolithique en Europe et en Afrique septentrional", *Dacia*, 19, Bucuresti 1975, 28. i d.

¹⁶ U tom smislu treba odmah spomenuti grob br. 149 iz Cernice koji ne karakterizira samo inverzan položaj kostura već i takav položaj ruku koji upućuje na vjerojatnost njihova vezivanja prije pokapanja (G. CANTACUSINO, "Un rituel funéraire...", 27). Kostur u grobu br. 38 nekropole u Zengovarkonyju karakterizira inverzan položaj, odstranjena jedna tibia i nasilno okrenuta lubanja, dok je kostur u grobu 39 iste nekropole imao inverzan položaj i nasilno okrenutu glavu (J. DOMBAY, "The Prehistoric settlement...", 62). U istom je položaju pronađen i kostur iz grobu kod Blankenheima, ali je njegov gornji dio, uključujući tu i lubanju, bio prekriven velikim kamenim blokom. Istina, zbog odsutnosti priloga grob je moguće samo okvirno datirati u kasni neolitik - rano brončano doba (H. GROSSLER, *Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder*, 2, 1902, 133-138). Kostur u grobu br. 27 na nekropoli Tiszapolgar kulture u Hajdu-Biharu karakterizira inverzan položaj te prekrizene i straga zabučene noge (I. B. KUTZIAN, "The cooperative cemetery of Tiszapolgar-Basatanya", *Archeologica Hungaricae*, 42, Budapest 1963, 73-75).

prema čitavoj zajednici ili pojedinim njezinim pripadnicima.¹⁷ To je, držim, sasvim prihvatljiv i logičan pristup ovome problemu, a to znači da je na istovjetan smisao moguće pomišljati i u slučaju nalaza iz Smilčića.

Naravno, promatrano teoretski, postoji čitav niz koincidencija, razloga ili vjerovanja zbog kojih su neolitički žitelji neke od svojih mrtvih pripadnika mogli smatrati opasnim i štetnim za zajednicu - vjerovanje u opčinjenost zlim silama i odgovornost za zla i nedaće njihovih srodnika ili čitave zajednice; odgovornost za teške nesreće koje u obliku epidemija, gladi, pomora stoke i sl. mogu koincidirati sa smrću nekog člana zajednice; strah od nekih mrtvacu za koje se vjerovalo da su već za života bili škodljivi i zli i da su vladali nevidljivim silama i sl. - pa u potpuni sadržaj svakog pojedinog primjera nije moguće prodrijeti niti na temelju samih nalaza niti uz pomoć komparativne etnologije. No, ovdje i nisam imao namjeru baviti se razjašnjavanjem mogućih razloga koji nalažu ovakvo postupanje s nekim pokojnicima. U ovome je kontekstu važna samo okolnost da običaj podvrgavanja restrikcijama pokojnikova tijela nedvojbeno implicira koncept zagrobnog života i općeg vjerovanja da je pokojnik i nakon smrti sačuvao neki tjelesni oblik i nastavio život blizak zemaljskom životu. Upravo je taj koncept osobito važan i za problematiku pokapanja u neolitiku Dalmacije, jer prisutnost groba u bloku 64 u Smilčiću, odnosno njegov pretpostavljeni karakter, više ne dopušta bilo kakve spekulacije o odsutnosti vjerovanja u zagrobni život među neolitičkim žiteljima Dalmacije, a sukladno tome bespredmetnom čini svaku pretpostavku o odsutnosti pijeteta i štovanja njihovih mrtvih srodnika.

U istom je smislu moguće raspravljati i o drugoj grupi posmrtnih ostataka s neolitičkih nalazišta u Dalmaciji: izoliranim nalazima lubanja. Štoviše, rekao bih da upravo njihova prisutnost u znatno većoj mjeri afirmira vjerovanje neolitičkih žitelja Dalmacije u zagrobni život. Naime, već od čuvenih paleolitičkih primjera svi nalazi ove vrste redovito se dovode u svezu s kultom lubanje, a ta interpretacija svoju opravdanost nalazi i u primjerima komparativne etnologije.¹⁸ Naravno, ova formulacija ima prilično uopćen karakter jer ne rješava čitav niz pitanja u svezi s tim kultom. No treba odmah kazati da njegov točan sadržaj i nije moguće utvrditi, budući da nije moguće kazati podrazumijeva li on vjerovanje da je čovjek i poslije smrti prisutan tamo gdje se nalazi njegova lubanja, ili vjerovanje da je u lubanji koncentrirana sva snaga pokojnika koja onda prelazi na njezine posjednike, ili je u pitanju simbioza obaju vjerovanja, ili pak u tome treba tražiti korijene kulta predaka. No, neovisno o tome, gotovo je sigurno da lubanja simbolizira samog pokojnika, da se njezinim posebnim čuvanjem i štovanjem namjeravala osigurati veza između umrlog i njegovih živih srodnika, te na taj način osigurati i pomoć koju im je on u svakodnevnom životu mogao pružiti. Na taj način do izražaja ponovno dolazi koncepcija zagrobnog života, a to je za problematiku odnosa prema mrtvima u neolitiku Dalmacije i najvažnije.

¹⁷ M. GARASANIN, "Sahranjivanje...", 214, 230; G. CANTACUSINO, "Un rituel funéraire...", 38 i dalje s etnografskim paralelama.

¹⁸ J. E. LIPS, *Les origines de la culture humaine*, Paris 1951, 328; H. KÜHN, *Das Erwaschen der Menschheit*, Frankfurt 1954, 83-84; A. LEROI-GOURHAN, *Religije prehistorije*, Zagreb 1968, 44. i dalje; O. MANDIĆ, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, Matica Hrvatske, 1954, 25.

Naravno, prethodnim razmatranjem još nije razriješen problem postupanja s mrtvim pripadnicima zajednice u neolitiku Dalmacije. Jedno je, ipak, sigurno. Neovisno o tome kakvo je to postupanje bilo, ono nije određeno odsutnošću vjerovanja u produžetak života, pa su i sami postupci s takvim vjerovanjem morali biti sukladni. Vraćajući se sada na ranije postavljeno pitanje karaktera tog postupanja i vjerovanja koja su u svezi s tim mogla postojati, a imajući u vidu i sve do sada rečeno, uvjeren sam da u nedostatku neolitičkih nekropola u Dalmaciji treba tražiti neke druge razloge, da je za bit odnosa prema mrtvima znakovita već ta činjenica, te da upravo u njoj treba prepoznati "poruku" koja se tiče samih vjerovanja o karakteru posmrtno sudbine neolitičkih žitelja ovoga prostora, poruku koja, kako je to već A. Benac spomenuo, ilustrira specifičnost njihovih duhovnih poimanja.¹⁹ Drugo je pitanje kakav je sadržaj te poruke. Govori li ona o izlaganju mrtvih ili obrednom kanibalizmu, kako je to svojedobno pretpostavljao Š. Batović,²⁰ ili tim razmišljanjima treba dodati i druge mogućnosti: spaljivanje mrtvih i rasipanje njihova pepela, predavanje tijela vodotocima ili moru, polaganje u spilje ili dubine mračnih i tajnovitih krških jama? Ako potpuna odsutnost neolitičkih nekropola doista predstavlja poruku u onom smislu u kojem je to ovdje pretpostavljeno, onda niti jedna od spomenutih ili nekih drugih mogućnosti više ne predstavlja samo običnu spekulaciju.

Naravno, posebno je pitanje kako u odsutnosti nekropola ovom problemu uopće treba pristupiti. Nedvojbeno je da bi najbolji put u tom smislu predstavljao pokušaj razumijevanja i rekonstruiranja čitava religijskog koncepta i svijesti neolitičkih populacija Dalmacije, budući da sva moguća vjerovanja o mrtvima i njihovoj sudbini nisu samo sastavni dio sveukupne religijske svijesti neolitičkih populacija, već iz te svijesti izravno proistječu, a to znači da je i taj njezin segment razumljiv u onoj mjeri u kojoj je razumljiva sama cjelina kojoj pripada. Osim toga, i s metodološkog aspekta promatrano takav bi pristup predstavljao makar nešto sigurniju odrednicu u nastojanju da interpretiranje karaktera i sadržaja vjerovanja vazanih uz mrtve ostane u granicama znanstveno dopuštenih konstrukcija.

Bilo bi, međutim, sasvim pogrešno očekivati da i ovako definiran pristup predstavlja sasvim laku zadaću. Naime, rješenja se ni tu ne nude sama po sebi, što je i sasvim razumljivo ako se u vidu ima okolnost da nalazi koji u tom smislu danas stoje na raspolaganju nisu ni tako brojni ni tako izraziti. Zbog toga ću se, ne mijenjajući mišljenje o vrijednosti takvog pristupa, ovdje ipak koncentrirati na iste nalaze o kojima je i do sada bilo govoreno.

U svezi s tim treba najprije kazati da nalaze dječjih grobova, koji uz izolirano pronađene lubanje i predstavljaju najveći broj posmrtnih ostataka u neolitiku Dalmacije, u ovo razmatranje nije moguće uključivati, a držim da su razlozi tome sasvim jasni. Naime, baveći se problematikom pokapanja u neolitiku ovoga prostora, te prihvaćajući interpretacije koje je za odgovarajuće nalaze iz Trajana ponudila H. Dumitrescu,²¹ već je A. Benac ovu skupinu nalaza promatrao odvojeno od ostalih, te iznio mišljenje da su oni posljedica dosta raširenog običaja

¹⁹ A. BENAC, "Tragovi kultnog sahranjivanja...", 7.

²⁰ Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 290.

²¹ H. DUMITRESCU, "Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique Cucuteni-Tripolyé", *Dacia*, 1, Bucaresti 1957, 99 i d.

žrtvovanja djece u svezi s kultom plodnosti.²² Tom se mišljenju kasnije pridružio i Š. Batović.²³ S obzirom na činjenicu da se ove interpretacije u znatnom broju slučajeva temelje na vrlo indikativnom kontekstu samih nalaza,²⁴ jasno je da dječji grobovi, barem njihov najveći dio, ne mogu ilustrirati bit i sadržaj odnosa koji su neolitički žitelji imali prema svojim mrtvima. U tom bih kontekstu, ipak, ukazao na uopćen, a time i nešto simplifikiran, karakter ovako formuliranih mišljenja. Naravno, nije mi namjera sasvim odbaciti niti njihovu logičnost niti samu mogućnost prinošenja ljudske žrtve i u okviru takvog kulta, već samo ukazati na vjerojatnost i nešto kompleksnijeg sadržaja takvih žrtvovanja. Naime, inzistiranje samo na kultu plodnosti podrazumijeva, ako ne isključivo onda pretežito, preventivni karakter žrtve i gotovo potpuno otklanja mogućnost njihova prinošenja u smislu očišćenja i iskupljenja zajednice od nedaća koje su je zadesile, a uzroci kojima, prema kolektivnom vjerovanju, mogu ležati i unutar nje same.²⁵ Razumije se, i ovo je samo jedna od uopćeno formuliranih mogućnosti koje je u pojedinačnim primjerima vrlo teško razdvajati i nijansirati. To mi ovdje i nije namjera, a ovaj kratki ekskurs učinio sam samo da bih izrazio svoju suglasnost s osnovnom postavkom onih autora koji su već odredili okvire unutar kojih treba tražiti smisao dječjih grobova i u neolitiku Dalmacije.

Dakle, ključ problemu pokapanja u neolitiku Dalmacije, u onoj mjeri u kojoj ga je danas uopće moguće rješavati, sklon sam ponovno tražiti u Smilčiću, odnosno nalazu iz bloka 64.

Naime, ostavljajući po strani moguće razloge koji su uvjetovali ovakvo postupanje s tijelom umrle osobe, a o kojima je već bilo govora, u ovom mi se kontekstu vrlo znakovitom čini okolnost da uz lubanju iz ovog bloka nije pronađen niti jedan kralježak. Taj je nedostatak, naime, važan posebno zbog toga što odvajanje glave i tijela, po prirodi stvari, predstavlja krajnje nasilan čin i ne znači ništa drugo do prekidanje njihove fizičke veze koju čini upravo kralježnica. S obzirom na karakter toga čina i sredstva kojima je mogao biti ostvaren, on bi nužno morao podrazumijevati ne samo vidljiva oštećenja kostiju već i vezanost jednog dijela kralježaka uz samu lubanju. Međutim, kako se u literaturi koja o tom nalazu donosi izvorne podatke ne navodi niti jedna od spomenutih mogućnosti, s razlogom se može pretpostaviti da je odvajanje glave i tijela provedeno ili na neki drugi način ili u onome trenutku kada taj postupak više nije imao sasvim nasilan karakter. Takva vjerojatnost bi, onda, ponajprije i gotovo sigurno, isključila svaku mogućnost izazivanja smrti dekapitiranjem, ali isto tako i mogućnost da je glava

²² A. BENAC, "Tragovi kulturnog sahranjivanja...", 8-9.

²³ Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 279, 290.

²⁴ Potpunije komparativne podatke u tom smislu donose A. BENAC, "Tragovi kulturnog sahranjivanja...", 6-7; Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 282 i dalje; A. BENAC, "Obre II, neolitsko naselje butmirske kulture na Gomjenc polju", *Glasnik zemaljskog muzeja*, n.s., 26, Sarajevo 1971, 73-77; A. BANAC, "Obre I, neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskriću", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 27/28, Sarajevo 1973, 35-37. Treba kazati da se M. Garašanin prema ovom problemu vrlo suzdržano odnosi, iako mogućnost žrtvovanja potpuno ne isključuje, posebice imajući u vidu nalaze iz Ajdovske jame (M. GARAŠANIN, "Sahranjivanje...", 230).

²⁵ Slično mišljenje iznosi H. Dumitrescu, upozoravajući pri tome da izrazita mladost žrtava nije slučajna, te da to stoji u izravnoj svezi s njihovom sačuvanom čistoćom (H. DUMITRESCU, "Découvertes concernant...", 105-106).

odstranjena neposredno nakon smrti, znači u intervalu u kojem je tijelo još uvijek zadržavalo sva svoja prirodna svojstva. U istom smislu, samo možda još rječitije, govori činjenica da donja čeljust nije pronađena zajedno s lubanjom, već je bila položena posred grudnog koša.²⁶ U ovom mi se kontekstu, naime, krajnje neprihvatljivom čini već i sama mogućnost tako surova obreda, koji bi uz sve ostalo podrazumijevao i odvajanje donje čeljusti, a da i ne govorim s kakvim bi se teškim i jasno vidljivim oštećenjima kostiju u tom slučaju nužno moralo računati. Kako takvih oštećenja uopće nema, a do njih je svakako moralo doći neovisno o tome uslijed čega je smrt nastupila, držim da je svaka mogućnost nasilnog odstranjivanja čeljusti pri još uvijek intaktnom korpusu tijela, potpuno isključena.

Naravno, u sasvim teoretskom pristupu netom naglašenu odsutnost kralježaka bilo bi moguće promatrati i kao posljedicu čiste slučajnosti, što bi značilo da ta okolnost i nema vrijednost čvrste činjenice i da ju treba uzeti s velikom dozom rezerve. Međutim, ako se u vidu ima činjenica da sveukupan fundus nalaza o kojima je ovdje riječ tvore i kosti znatno sitnije, osjetljivije i propadanju lakše podložne nego što su to sami kralježci, onda je jasno da bi i samu slučajnost kao jedinu mogućnost u razjašnjavanju značenja spomenute okolnosti trebalo uzeti najmanje s istom rezervom.

Zbog svega iznesenoga, mišljenja sam da ovaj nalaz, uz sve ostalo, treba promatrati i kao primjer sekundarnog pokapanja, odnosno pokapanja koje na mjestu gdje je kostur pronađen nije izvršeno odmah nakon što je smrt nastupila, već neko vrijeme nakon toga. Drugo je pitanje kako je s tijelom u međuvremenu postupano i jesu li ti postupci bili slični onima kasnije provedenim.

Ostavlajući za trenutak po strani pitanje tog postupanja, ili uvjetno kazano primarnog pokapanja, ovdje je nužno odmah naglasiti da u ovome slučaju vremenski razmak između same smrti i pokapanja posmrtnih ostataka unutar naselja nije mogao biti izrazito velik, već iz jedinstvenog razloga što bi mogućnost prenošenja kostura u njegovu cjelovitom anatomskom obliku u tom slučaju bila sasvim isključena. Vjerujem da te razloge ovdje ne treba posebno obrazlagati. Imajući to u vidu, kao i činjenicu da kostur iz bloka 64 karakterizira upravo potpuna anatomski intaktnost, vrlo vjerojatnim mi izgleda rješenje koje između smrti i sekundarnog pokapanja podrazumijeva samo ono vrijeme potrebno za djelomičnu ili pretežitru razgradnju tjelesnog sustava, ali ne i svih veza među dijelovima kostura, eventualno dekaraciju i prenošenje posmrtnih ostataka. Ako spomenuti grob iz bloka 64 u Smilčiću doista predstavlja i primjer sekundarnog pokapanja, onda je ovo jedini način objašnjenja njegova anatomski intaktnog oblika i posebnosti vezanih za donju čeljust, s jedne, te odvojenog pokapanja lubanje, s druge strane. Uostalom, takvi su primjeri već poznati i iz podataka komparativne etnologije.²⁷

Treba odmah kazati da se ovakvoj interpretaciji ne protivi ni prethodno pretpostavljeni karakter ovoga nalaza, odnosno smisao rituala kojim je trebalo osigurati vezanost pokojnika za grob. Naime, mogući strah od nekih kategorija

²⁶ Istina, autor ne isključuje mogućnost ni sekundarnog ni slučajnog njezina pomicanja, ali izričito naglašava da tragovi tome nisu utvrđeni (Ibid., 275).

²⁷ O. MANDIĆ, *Od kulta lubanje...*, 21; K. BIRKERT-SMITH, *Putovi kulture*, Zagreb 1960, 308.

preminulih članova zajednice, proistekao iz vjerovanja u njihovu škodljivost, ne mora se nužno izražavati u samom trenutku njihove smrti, već se može i naknadno javiti zbog koincidiranja s nekim nepovoljnim događajima, a koji se u kolektivnoj svijesti mogu povezati upravo s djelovanjem samog pokojnika, pa se na taj način otvara i mogućnost i potreba sekundarnog poduzimanja posebnih rituala kojima će se njegovo djelovanje otkloniti.

Drugo je pitanje karaktera primarnog pokapanja, odnosno pitanje: radi li se uopće o klasičnom grobu, tj. polaganju u zemlju, ili valja računati s kakvim drukčijim rješenjima? Držim da je tome pitanju nužno pristupiti u kontekstu ukupne problematike pokapanja u neolitiku ovoga područja. Naime, mogućnost da je taj prvi čin, ili prvi dio obreda, proveden u klasičnom obliku, znači polaganjem u zemlju, ne izgleda mi vjerojatnom budući da bi u velikoj mjeri podrazumijevala i zaključak kako su neolitički žitelji Dalmacije svoje mrtve općenito pokapali. Naime, malo je vjerojatno da bi polaganje u zemlju bilo prakticirano samo u ovakvim prilikama, a da je redovito postupanje s mrtvima imalo sasvim drukčiju formu i drukčiji sadržaj.

S druge strane, mogućnost da je u redovitom postupanju s mrtvima prakticirano polaganje njihovih tijela u zemlju, odmah i sama po sebi implicira i pitanje je li ono obavljeno unutar samih naselja ili u okviru posebno određenih i tog svrsi posvećenih mjesta izvan njega, na koji se način bez ikakvih rješenja potpuno zatvara krug problema otvorenih na samom početku ovoga rada pitanjem: zbog čega u neolitiku Dalmacije pravih grobova, onih koji bi predstavljali primjere redovitog pokapanja mrtvih, uopće nema? Naime, već zbog samog broja pronađenih kostura o redovitom pokapanju unutar naselja nije moguće govoriti, jednako kao što se ne može govoriti ni o postojanju klasičnih nekropola, budući da u neolitiku ovoga područja nije otkriven niti jedan lokalitet toga tipa, čak nijedan izdvojen grob. Zbog toga mi se čini da u tom pravcu i ne treba razmišljati.

Vraćajući se opet pitanju karaktera primarnog postupanja s tijelom osobe, kostur koje je pronađen u bloku 64, moram odmah naglasiti kako mi se vrlo vjerojatnom čini mogućnost da je to prvo postupanje značilo jednostavno izlaganje pokojnika na otvorenom prostoru, ali samo kroz vrijeme potrebno za osnovnu razgradnju njegova tijela. Na taj je način u ovako mogućim slučajevima sekundarnog pokapanja osigurana laka dostupnost posmrtnim ostacima pokojnika u cjelini, ili pojedinim njihovim dijelovima. Razumije se, to izlaganje nije moglo biti provedeno u okvirima naselja, ali, vrlo vjerojatno, nije bilo ni sasvim daleko od njega.

Ako je to doista tako, onda je ovdje odmah moguće postaviti čitav niz pitanja, među kojima mi se u ovome času dva čine posebno važnima: prvo, zbog čega je neolitičkim žiteljima Dalmacije uopće trebala dostupnost posmrtnim ostacima njihovih mrtvih; ili drugo, jesu li tijela umrlih izlagana samo onda kada je to nalagala potreba ovako pretpostavljenih primjera sekundarnog pokapanja ili s tom mogućnošću treba računati i u nekim drugim slučajevima?

Odgovor na prvi od postavljenih problema, koji je moguće formulirati i u smislu pitanja koji su to dijelovi posmrtnih ostataka za neolitičke žitelje Dalmacije mogli imati posebnog značenja, ne držim posebno problematičnim. U tom ću se smislu i dalje zadržati na nalazima iz Smilčića.

Naime, osim činjenice da je to lokalitet s najvećim brojem antropoloških ostataka, otkrivenih na način koji osigurava pouzdanost podataka o uvjetima njihova nalaza,²⁸ znakovitim izgleda podatak da najveći njihov broj predstavljaju lubanje, otkrivene na različitim dijelovima nalazišta, ali bez ikakvih tragova koji bi govorili u prilog posebnom načinu njihove sahrane.²⁹ Ono što u ovome kontekstu ima posebno značenje jest činjenica da niti jednu od ovih izolirano sačuvanih lubanja ili njihovih dijelova nije moguće povezati s dijelovima nekog kostura, na koji način sasvim otpada mogućnost da se prisutnost tih nalaza, u obliku u kojem su otkriveni, tumači kao posljedica slučajnosti. Osim toga, o slučajnosti nije moguće govoriti već i zbog same činjenice da se ne radi o jednom ili dva nalaza, a i tada bi to bila samo teorijska mogućnost. Ako se tome doda i smisao njihove prisutnosti, uvjeti ovakva njihova otkrića postaju potpuno razumljivi i sasvim prihvatljivi.

Naime, kako sam već ranije spomenuo, svi se ovakvi nalazi dovode u svezu s kultom lubanje, pa je i nalaze ove vrste iz Smilčića u tom smislu interpretirao već Š. Batović,³⁰ a isto je mišljenje nešto ranije iznio i A. Benac za sličan nalaz u Lisičićima i druge nalaze ove vrste na jadranskom području općenito.³¹

Prema tome, ako je u religijskim predodžbama neolitičkih žitelja ovoga područja kult lubanje doista bio raširen, te ako parcijalno pronađene lubanje i u Smilčiću i na drugim nalazištima predstavljaju manifestaciju tog kulta, onda je upravo to mogao biti jedan od vrlo važnih razloga zbog kojih su tijela umrlih izlagana na otvorenom prostoru. Ili, drugim riječima, upravo je lubanja mogla biti onaj dio pokojnikova tijela koji je za njegove žive srodnike imao posebno značenje, u kojem je kontekstu i njihova dostupnost bila posebno važna. Izlaganje tijela na otvorenom prostoru nedvojbeno je najpogodniji način osiguravanja te dostupnosti.

Naravno, uvjeti pod kojim su ovi nalazi pronađeni, jednako kao i stanje njihove sačuvanosti, ne dopuštaju da se ovakvo rješenje potkrijepi istim onim argumentima kojima je potkrijepljeno rješenje predloženo za grob u bloku 64. Međutim, polazeći od toga da su ove lubanje otkrivene u običnom kulturnom sloju bez znakova pokapanja, te da su, sukladno kultu u svezi s kojim stoje, morale biti predmetom posebnog čuvanja i štovanja,³² potpuno je jasno da istovjetno argumentiranje i nije moguće već zbog razlika koje u sadržaju i pobudama postoje između kulta u osnovi kojega stoje lubanje, na jednoj, i vjerovanja koje nalaže

²⁸ Slični podaci vezani npr. za Grapčevu špilju u tom su smislu potpuno neupotrebljivi. Usporediti: G. NOVAK, *Prethistorijski Hvar*, 266. U svezi s tim usporediti i bilješku br. 1 u ovome radu.

²⁹ Š. BATOVIĆ, "Pokapanje pokojnika...", 270-272.

³⁰ *Ibid.*, 275, 291. Međutim, ukazujući na činjenicu da su sve izolirano pronađene lubanje iz Smilčića pripadale osobama iste dobi, autor je iznio i mišljenje da one tamo mogu stajati i u svezi s ubijanjem muškaraca, ili nekoj vrsti lova na ljudske glave radi preuzimanja snage, ili povodom rođenja, ženidbe, a u krajnjoj liniji zbog kulta plodnosti.

³¹ A. BENAC, "Tragovi kulturnog sahranjivanja...", 5 i d.

³² Upravo zbog samog smisla kulta lubanje koji je nalagao njihovo posebno čuvanje u neposrednoj blizini obožavatelja, one i nisu mogle biti pokopane, pa su u običan kulturni sloj dospjele onda kada je za njih izgubljen interes.

parcijalno pokapanje, na drugoj strani. Međutim, to nikako ne znači da zbog toga sasvim otpada i ranije opisani način na koji je do lubanja bilo moguće doći.

U kontekstu problematike koja je predmetom ovoga rada puno je važnije ono drugo pitanje, odnosno mogućnost prakticiranja izlaganja tijela pokojnika i izvan prethodno opisanih slučajeva. Naravno, to je istodobno i puno složeniji problem, s obzirom na potpunu odsutnost bilo kakvih opipljivijih nalaza u tom smislu. Međutim, ako zbog te činjenice nikakvi sigurni zaključci nisu mogući, to još uvijek ne znači da se u pokušaju rješavanja ovoga problema treba istodobno odreći i svih pretpostavki. Upravo ću u tom smislu, unatoč činjenici da među autorima koji su se ovom problematikom bavili postoje izraziti protivnici takvog rješenja,³³ ovdje izraziti mišljenje da je u neolitiku Dalmacije upravo izlaganje tijela umrlih u redovitom kultu mrtvih, možda, najvjerojatnija mogućnost. Na takvo me razmišljanje navode sljedeće okolnosti:

Prvo, to su oni razlozi o kojima je već govoreno u svezi s nalazom iz bloka 64 u Smilčiću i izolirano pronađenim lubanjama na istom ali i drugim neolitičkim nalazištima ovoga prostora, a koje ovdje nema potrebe ponavljati.

Drugo, to je već spomenuta činjenica da do danas nije otkrivena niti jedna neolitička nekropola, te da tu činjenicu nije moguće pravdati aktualnim stanjem istraženosti.

Napokon treće, a možda i najvažnije, je očita specifičnost sveukupnog duhovnog života i religijskih shvaćanja neolitičkih žitelja ovoga prostora, izražena u gotovo potpunoj odsutnosti antropomorfne plastike, posebice ženskih figuralnih prikaza, s jedne strane, i prisutnosti različitih manifestacija ili instrumenata onih kultova svojstvenih upravo širem jadranskom području, s druge strane: rytoni na četiri noge, solarno lunarni prikazi. Ove su specifičnosti, možda, indikator razlika koje postoje u sustavu vrijednosti neolitičkih žitelja Dalmacije prema drugim područjima ovoga dijela Europe, a koje su sa svoje strane mogle dovesti i do razlika u vjerovanjima o svijetu kojem pripadaju mrtvi, pa je shodno takvim vjerovanjima i postupanje s tijelima umrlih moglo biti bitno drukčije.

³³ M. GARASANIN, "Sahranjivanje...", 226.

*Brunislav Marijanović: SOME ASPECTS OF BURIAL IN THE NEOLITHIC
IN DALMATIA*

S u m m a r y

Starting from the known fact that the Neolithic in Dalmatia is characterized by very modest knowledge of burial, of the veneration of the dead, of the knowledge of customs and beliefs that may have existed in the neolithic communities in these regions, the author tries to find out the causes thereof. Putting the question what, in this context, can mean a total absence of neolithic necropolises in Dalmatia, the author rejects the possibility that the neolithic inhabitants of these regions had no relation to their dead, or that they paid their respect to them only in exceptional and strictly defined cases. He is of the opinion that in the absence of necropolises lies the "message" which illustrates specific traits of their spiritual notions of the *post-mortem* fate of the dead members of the community. In this context, and as an argument of the expressed opinion, a finding from block 64 at Smilčić is described first. That finding, according to the opinion of the author and by analogy with other finds on a larger number of neolithic and eneolithic sites in Europe, is an example of partial and secondary burial as well as of specific restrictions undertaken because of the spell in the dead person and the damage he or she can do to his live relatives or the whole community. Keeping in mind this example of the secondary burial, along with a greater number of partial finds of skulls, that could also represent examples of the primary and secondary treatment of the dead, the author expresses the opinion that, in the Neolithic in Dalmatia, the custom of displaying dead bodies could have an importance greater than the traditional earth burial.